

Montserrat a Praga. L'etapa espanyola al monestir d'Emaús a Praga (1635-1871)

Pavel Štěpánek

Acadèmic corresponent per Praga. estepanek@tiscali.cz

Resum

Després d'una curta i brillant etapa medieval del monestir d'Emaús de Praga, fundat per l'emperador Carles IV el 1347, les guerres hussites en causaren una profunda decadència. Aquesta va ser superada tan sols amb l'arribada dels benedictins espanyols de la branca montserratina, el 1635, els quals hi van romandre fins al 1871 (els priors Benedicto Peñalosa, Diego Cambero, Isidor de la Cruz i Antonio de Sotomayor, entre altres). Emaús es va convertir en un importantíssim punt de relacions txeco-espanyoles, no tan sols religioses sinó també científiques i artístiques, sobretot a mitjan segle XVII, sota la direcció del prior Juan Caramuel de Lobkowitz, un típic polígraf barrocs. Tot i que la destrucció ocorreguda durant la guerra, el 1944, afectà precisament les reformes espanyoles del segle XVII (malauradament modificades més tard pels mojos beurenians, però ben documentades –principalment, a l'obra en català de J. M. Albareda–), ens és lícit de parlar d'Emaús com un important punt d'irradiació de la cultura espanyola i específicament catalana, religiosa i artística, sobretot de la seva iconografia, a Bohèmia. S'han conservat esglésies, escultures i relleus de la Mare de Déu de Montserrat, a prop de Cizkrajov. Així, fora del l'estat espanyol (llevat d'Itàlia), l'actual República Txeca és l'únic país del món on el nom i el culte de Montserrat es va estendre a més llocs (els invoca també el Kuks del comte Špork, que en la seva idea fonamental resumeix –segons es desprèn d'un text de l'època– uns quants models espirituals espanyols, entre d'altres aquell del monestir de Montserrat, incloent-hi el culte a l'ermità montserratí Garí).

Abstract

Montserrat in Prague. The Spanish stage at the Emaus monastery in Prague (1635-1871)

After the Emaus monastery in Prague, founded by Emperor Charles IV in 1347, experienced a brief yet brilliant medieval stage, the Hussite wars led it to fall into a steep decline, which was only overcome with the arrival of the Spanish Benedictines from the Montserrat branch in 1635. They would remain there until 1871 under the leadership of priors Benedicto Peñalosa, Diego Cambero, Isidor de la Cruz, Antonio de Sotomayor, and others. Emaus became a crucial hub of Czech-Spanish relations, not just religious but also scientific and artistic, especially in the mid-17th century, under the stewardship of prior Juan Caramuel de Lobkowitz, a typical Baroque polymath. Despite the fact that destruction wrought during the war in 1944 precisely affected the Spanish reforms dating from the 17th century (which had unfortunately been modified later by the Beuron Abbey Monks but were at least well-documented – mainly in the work by Catalan author J. M. Albareda) Emaus can truly be regarded as a significant hub for the dissemination of Spanish and specifically Catalan religious and artistic culture, especially their iconography, in Bohemia. Churches, sculptures and reliefs of the Virgin of Montserrat have been preserved in Cizkrajov. Thus, outside Spain (and Italy), the current Czech Republic is the only country in the world where the name and worship of Montserrat was spread to other locations (it is also invoked by Count Špork's Kuks, which in their fundamental idea summarise – according to what can be gleaned from a text from the era – a few Spanish spiritual models, including that of the monastery of Montserrat, as well as the worship of the Montserrat hermit Garí).

Influències catalanes al monestir d'Emaús a Praga (1635-1871)

Els espanyols a Viena

Després del període utraquista que acabà en la reconsagració de l'església el 1593, i després del restabliment de l'observança benedictina el 1602, el monestir es mantenia a penes. El canvi radical no arribà fins un llarg temps després de la batalla de la Muntanya Blanca, l'any 1653.¹ Al temps de l'abat Adam Benedict de Baviera (1615-35) els txecs restants se n'anaren i al seu lloc vingueren els espanyols negres de Montserrat.²

Ja el 1631 els benedictins de Montserrat arribaren a la Viena imperial, conduïts pel desig de l'abat de Montserrat, Pere de Burgos, de fundar un monestir al territori designat com a alemany, perquè algunes de les seves parts, particularment el Regne de Bohèmia, esdevingué, des del punt de vista religiós, un territori de missió. En aquell temps, Viena fou encara considerada com una sucursal de Madrid a causa de les relacions i connexions parentals, enfortides pel casament de Ferran II amb la infanta espanyola Maria (naturalment, amb l'acompanyament de nombrosos cortesans espanyols); també les edicions de llibres espanyols eren corrents a la capital austríaca.³ La primera temptativa de fundar un monestir a Viena no fructificà, ja que l'enviat benedictí de Montserrat morí aviat. Al seu lloc foren enviats P. Benito Peñalosa i Ignacio Vicente Royo. Peñalosa (nascut en 1580, entrà a l'orde benedictí al monestir de Montserrat) era doctor de Teologia de la Universitat de Sevilla i durant un temps operà a Mèxic. Molt probablement, era un diplomàtic hàbil, com es pot jutjar només pel fet que, sols vuit dies després de l'arribada a Viena, aconseguí una audiència amb Ferran II. Però el seu gran suport fou la mateixa reina, la infanta espanyola Maria, gran amant de la Mare de Déu de Montserrat. Tot i que ell no tingué èxit al primer cop, es preparà el terreny per a les negociacions següents. La fundació del monestir a Viena fou acompanyada pels problemes quant a la selecció del lloc, i també quant al finançament de l'acció. Només un any després, el 26 de maig del 1632, aconseguí l'objectiu. Igualment, li donaren suport l'ambaixador espanyol a Viena, el comte Oñate, el comte Siruela, resident en aquell lloc, el marquès Castañeda i el confessor de la reina, Diego de Quiroga. En ocasió de la fundació fou editada una medalla commemorativa en or, avui coneguda només per la reproducció dins l'obra de Royo.⁴

Benito Peñalosa de Mondragón era el confessor àulic de l'esposa espanyola de l'emperador Ferran III, i per això, a la seva demanda, Ferran III lliurà en l'any 1635 el monestir d'Emaús als benedictins de Montserrat, com una expressió d'agraïment després de la victòria sobre els suecs en la batalla de Nordlingen el 5 de setembre del 1635. Ferran III havia promès, en cas de victòria, d'edificar un monestir a la Verge Negra de Montserrat. En la seva intenció estigué d'acord amb la reina, la infanta espanyola Maria, qui esperant un infantament difícil féu una promesa semblant. La veneració de la Mare de Déu de Montserrat per Ferran va tenir també un costat personal, copsat al quadre avui col·locat al cor de l'església de Sant Benet a la Plaça de Hradčany a Praga (abans es trobava suposadament al retaule principal). S'hi representa l'emperador Ferran agenollat amb la seva esposa Maria i els sants Pau i Benet davant la Mare de Déu de Montserrat, tot agraïnt la salvació de l'assalt dels bandits.⁵

En la demanda enviada al papa Urbà VIII, l'emperador cità entre altres les raons que l'emmenaren a la fundació del monestir i a la nova consagració: "*quos (divini favores) ubique in arduis et difficillimis dubiisque bellorum contra fidei catholicae hostes gestorum conflictibus et adversitatibus,*

praesertim vero in acerrimo illo cruentoque cum hoste prope Nordlingam in eius praesentia, annis proxime elapsis, habito conflictu, magna cum hostium strage mirabiliter expertus fuerat, grati animi monumentum erga divinam Majestatem ostendere valeret, nihil salubrus et Deo gratius praestare se posse ratus, quam... primodictum monasterium (restaurare)... sub titulo et denominatione monasterii beatae Mariae Virginis de Monteserrato...”⁶

Però la resposta no arribà fins dos anys després, el 28 d’octubre del 1637. El papa demanà al vicari general de verificar si tot corresponia als punts convinguts i declarà que la nova abadia “*ex nunc de coetero, perpetuis futuribus temporibus, non amplius monasterium in Emaus tantum seu Slovan, sed monasterium beatae Mariae Virginis de Monteserrato in Emaus nuncupetur et denominetur, dicta autoritate nostra de novo etiam perpetuo concedas et assignes.*”

El primer document jurídic relacionat amb la fundació del monestir montserratí a Praga (fig. 1) és la carta de Ferran III, en la qual el 28 de gener del 1635 el cardinal Harrach anuncià a l’arquebisbe de Praga que havia escollit el monestir Na Slovanech com la seu dels benedictins montserratins tot demanant-li que, en conseqüència, fes possible la retirada dels tres últims benedictins de provinença txeca. Naturalment, l’abat de Broumov Jan Benno també hi havia de dir la seva opinió, sobre això. Ell s’hi oposà i comunicà que la causa de la decadència no era la incapacitat de l’orde, però “*Kaiserliche Soldatesca*” i descriví amb detalls el que hi sobreentenia. També proposà que els montserratins ocupessin el monestir Na Zderaze o el monestir de Sant Llorenç “al turó”. Al final subratllà que la Santa Seu no donaria el permís sense l’aprovació dels propietaris legítims. Harrach transmeté l’opinió de Benno a Viena. La cort, descontenta, invità el cardinal a enviar Benno sense

Fig. 1. El monestir d’Emaús a Praga després de les reformes montserratines. Foto: Tisk Severografia Děčín.

trigar a Viena per a les negociacions orals. A la fi aconseguiren un acord: que els benedictins de Praga lliurarien el monestir en canvi d'una altra església i 10.000 ducats d'or, la qual cosa es comunicà a l'arquebisbe el 21 d'abril del 1635. Els benedictins es desplaçaren després al monestir al costat de l'església de Sant Nicolau a la Ciutat Vella de Praga. El diploma reial de la reconstrucció del monestir d'Emaús fou signat a Viena el 19 de maig del mateix any, i al mateix temps l'emperador nomenà Peñalosa abat, tot establint que els abats següents provindrien de les eleccions, però que el monarca se'n reservaria el dret d'aprovació i de confirmació. Alhora, el fundador (l'emperador) es posà la condició que el monestir de Praga no dependria del bisbe de Praga, sinó del de Viena.

El model: Montserrat

Sembla indispensable recordar amb unes paraules la importància del Montserrat català, un dels monestirs i llocs de peregrinatge més antics de la península Ibèrica. El seu nom el té del massís de muntanya, d'una llargària aproximada de 10 quilòmetres, que s'alça aproximadament a 30 km al nord-oest de Barcelona (és a dir, de la costa del mar Mediterrani), i a Catalunya és considerat com “*axis mundi*”? El cim més alt, que porta el nom de Sant Jeroni, ateny l'altitud de 1.235 m. Montserrat és un centre religiós de gran renom; a més del monestir important, s'hi troben a la proximitat immediata un nombre d'ermites i de capelles. Els santuaris documentats més antics consagrats a la Verge Maria provenen del segle IX i es troben escampats sobre la serra. La tradició monàstica remunta a l'any 945, quan, al cim mateix, hi aparegué un monestir sota el patronatge de Santa Cecília. El monestir actual, a la plana inferior, a una altura de 720 m, nasqué quan l'abat Oliba, bisbe de Vic i abat de Ripoll, hi canvià en l'any 1025 l'ermita consagrada a Santa Maria i n'esdevingué el primer abat. Cent anys més tard, arribà aquí l'estàtua de la Verge Maria negra (la Mare de Déu de Montserrat), a la qual fou atribuït el poder miraculós i que esdevingué més tard la patrona dels catalans.

Les esglésies consagrades a la Mare de Déu de Montserrat foren fundades per tot el món espanyol catòlic, p. ex. a Mèxic, Xile, el Perú i als altres llocs, però també a Roma. Durant les guerres de Napoleó, Montserrat fou saquejat i abandonat. Els romàntics alemanys també contribuïren a la renovació de la seva glòria. La descripció del santuari i de la muntanya per Karl Wilhelm Humboldt de l'any 1800 influí fortament sobre els poetes com Schiller que, presumiblement, declarà que Montserrat transporta l'home del món exterior a l'interior, mentre que Goethe, que mai no havia posat els peus aquí, afirmava que l'home no trobarà la tranquil·litat, la pau i la felicitat si no les troba al seu propi Montserrat. S'hi inspirà també en el seu poema (inacabat) *Geheimnis (El secret)*, on s'imaginava Montserrat ple d'ermites dins les seves grutes muntanyenques. Richard Wagner hi començà a escriure la seva última obra, l'òpera solemne *Parsifal*, i l'autor de guies Karl Bedecker contribuï al manteniment de la llegenda amb l'afirmació que justament en aquest lloc fou amagat el Sant Graal.⁸ La reedificació del temple, destruït completament pels exèrcits de Napoleó, començada més de mig segle després (1876), va tenir una significació no només religiosa, sinó també patriòtica, perquè tenia lloc alhora que la Renaixença catalana. Montserrat esdevingué el cim del despertar espiritual de Catalunya i així ha restat fins avui.⁹

El mateix culte de la Mare de Déu de Montserrat és molt vell. Les seves primeres senyes apareixen poc després de la reconquesta d'aquesta regió dels musulmans, concretament en 886, quan els rocs de Montserrat foren adscrits al monestir de Ripoll, i en 880, quan dins una de les grutes fou pres-

suposadament descoberta l'estàtua de la Verge Maria. Aquesta es compta entre les típiques Mares de Déu negres –d'aquí el nom popular català *La Moreneta*– d'orígens diversos, que es troben per tot Europa (p. ex. a l'església jesuïta a Roma, a Czenstochowa a Polònia, al nostre país a la “Muntanya Santa” a prop de Příbram i al “Turó Sant” a prop d'Olomouc) i el caràcter esotèric de les quals és sovint accentuat en els últims temps. Les Mares de Déu negres foren venerades quasi sense excepció a l'edat mitjana dins els monestirs benedictins i es troben sovint notablement al llarg del camí de Santiago de Compostella.¹⁰

La iconografia de Montserrat té, segons la llegenda, també la simbologia cristològica, ja que la serra de Montserrat fou suposament tallada només durant la crucifixió de Crist.

Els espanyols a Emaús

Els monjos montserratins vingueren a Praga sota la direcció de Peñalosa exactament el 15 d'abril del 1636. L'emperador mateix els introduí a la seu de Praga, acompanyat del cardenal Harrach. L'acte de la donació i del trasllat de l'església i del monestir –“*templum Slowanense*”– sota la gestió de P. Peñalosa i dels seus espanyols montserratins fou verificat davant notari públic dins el palau arquebisbal a Praga el 8 de juny del 1635 (fig. 2). Però ja el 17 de maig del 1636 el monestir de Viena, per sorpresa, fou subordinat a Emaús, potser perquè Benito Peñalosa pogués continuar dirigint-lo des de Praga. L'època “espanyola” va durar fins la segona meitat del segle XIX.¹¹ L'últim abat decidí abandonar l'any 1871, fet que aprofità l'arquebisbe B. Schwarzenberg per convidar a Emaús els monjos expulsats durant la “batalla cultural” del monestir alemany de Beuron. Malauradament, aquells, després de la seva arribada en l'any 1880, llevaren al monestir la seva ornamentació barroca i n'hi

Fig. 2. Inscripció que recorda la presa de possessió del monestir d'Emaús de Praga pels monjos montserratins. Foto: P. Štěpánek.

posaren una de nova, en el seu propi estil de Beuron. La liquidació del mobiliari barroc¹² fou acabada per l'atac aeri dels exèrcits aliats a Praga el 1945.

Sol parlar-se de la Congregació montserratina pels txecs, però només en els primers anys després de l'ocupació del monestir es menciona amb la forma llatina *Congregatio Hispanica*, després s'abandona aquesta formulació. Era intencional perquè l'abat Peñalosa no volia suscitar conflictes nacionals, tot i que no els evità completament, com veurem més tard. A més, aquesta precaució fou dirigida també a la seva pròpia gent, perquè el monestir montserratí era subordinat a la central a Valladolid¹³ que cuidava gelosament els seus propis drets i considerava els monjos montserratins quasi com uns heretges.¹⁴

Per això tampoc no contestava les apel·lacions dels pares Peñalosa i Royo, que escrivien a casa: “*Operarios faltan; acá somos pocos y lo que ha de trabajarse mucho y para muchos... V. P. dispondrá, con la brevedad possible, la venida de algunos religiosos...*”.⁵

De Montserrat tampoc no contestaven. Els pares Francisco Laserna (Lacerna)⁶ i Royo, per incitar altres germans al viatge, escrivien a casa que el viatge de Barcelona a Viena només durava 26 dies, i destacaven les belleses d’Itàlia i la riquesa de les ciutats alemanyes. Però Montserrat no tan sols no envià ningú, sinó que, a més a més, després d’un temps encara demanà que en tornés el pare Royo. Mentrestant, Royo escriví una història molt detallada de la fundació del monestir que permet seguir tant totes les accions importants com també les intencions no realitzades. Molt més tard foren enviats a Praga els monjos Cambero (Canvero, Can-Verro), Balboa i del Castillo, “*qui introducti fuere Pragae 6 Novembris*” del 1670; similarment, un dels nouvinguts, P. Balboa, fou revocat en tres anys (1673). També Francisco Majoli, l’amo a Bezděz i després prior a Viena, tornà més tard a Espanya.

El primer prior espanyol d’Emaús va ser Francisco Laserna, però poc després de l’arribada a Praga, el 8 de juliol del 1639, morí. A Emaús també morí, el 15 de gener del 1651, l’espanyol Roberto Degabet. No tenim cap notícia del pare Gregorio Balboa. El pare Francisco del Castillo Calder, procedent de Santander, entrà al monestir de Sant Joan de Coria (a Astúries), des del 1671 va exercir la funció de mestre de novicis, era professor de Filosofia, doctor de Teologia i director d’estudis. Aquesta funció l’exercia molt probablement també a Praga.

En vista dels retorns sol·licitats d’alguns monjos a Espanya i de les morts d’altres a Viena i a Praga, els espanyols aviat esdevingueren una minoria, però, d’altra banda, es comptava amb ells per a les funcions dels abats o priors. A la seva oposició, hi havia particularment els escocesos, que invocaven la suposada fundació del monestir pels escocesos; el seu cap (*caput rebellium*) era el pare Columbanus.⁷ Aquesta actitud s’aguditzà sobretot sota la direcció del pare Caramuel de Lobkowitz.

Mentrestant, la central de Valladolid intentà aconseguir la gestió central de tota l’acció fundadora per intervencions davant el rei d’Espanya, que després (el 6 d’abril del 1660) encarregà als seus emissaris a Roma i a Viena d’investigar el cas.⁸ Passaren gairebé quatre anys després del retir de Caramuel, quan fou nomenat el nou abat –Antonio de Soto (Soto Mayor o Sotomayor)–. Contra ell intervingué l’únic partidari de la central de Valladolid, Andrés Gómez, que tenia del general de l’orde de Sant Benet el títol pompós “*Procurator general de l’orde de Sant Benet de la congregació dels monestirs montserratins espanyols, fundats a Alemanya*”, com ell mateix es presentà a l’emperador Leopold en l’any 1665.⁹ Però a l’emperador no li agradaven les intervencions en aquest monestir, i per això només preparà el nomenament del successor de Sotomayor, el pare Camber, que també era l’últim abat espanyol, perquè els altres monjos ja eren austríacs o txecs, de manera que Valladolid perdé finalment la possibilitat de controlar el monestir de Praga.

Ja en les primeres Constitucions del monestir, publicades a Viena el 1640, el monestir és qualificat com l’orde de Sant Benet, sota la invocació i el patrocini de la Santíssima Mare de Déu de Montserrat a Alemanya i sota la protecció de Ferran III, l’emperador romà, rei de Bohèmia etc. Encara que Peñalosa provenia de Valladolid, s’abstingué per raons tàctiques de fer una formulació que invoqués no tan sols Valladolid, sinó també tot Espanya.²⁰ Només al final de l’any recorda “*Patres de Congregatione Hispanica... Et postquam ista observantia vigit in Hispania.*”²¹ No cità, però, ni la comunitat de Valladolid, ni la de Montserrat, només l’origen espanyol, i es concentrà en la Mare

de Déu de Montserrat, que li semblava més neutral. En l'edició molt més posterior de les Constitucions de l'any 1726 apareix a la cobertura la paraula “espanyol”, però només com a informació sobre la traducció de l'espanyol –*Et juxta transpositionem ex Hispanicis a Reverendiss. Benedicto de Penalosa*–. Salvat això, naturalment, adaptà el text de les regulacions de Valladolid de manera que no pogués ser acusat de distorsió dels estatuts.

Al funcionament intern, però, la consciència de Montserrat i d'Espanya es va guardar un temps, com resulta de la promesa escrita d'Isidor de la Cruz del 24 de juny del 1637; a saber, el novici prometé l'obediència “*in hoc Monasterio Sanctissimae Virginis de Monteserrato Pragense... et sub obedientia Reverendissimi patris nostri Generalis totius Congregationis in Spania praesidentis*”. La paraula “*in Spania*” fou tanmateix reemplaçada més tard per „*Congregationis Hispanicae*”.²² Carameu, com a cistercenc, ometé completament aquestes al·lusions perquè no era dependent de Valladolid ni de Montserrat, i gràcies al nomenament de l'emperador ni a cap altre monestir benedictí. En una d'aquestes declaracions professionals apareix també la definició del monestir “*B. V. Mariae de Monte serrato vulgo Emaus*.”²³ En l'època contemporània, Viena, Praga i Bezděz són considerats com una veritable congregació independent d'Espanya.²⁴

El monestir de Praga es trobava encara des del temps de les guerres hussites en un tal estat que els monjos espanyols havien d'allotjar-se en una casa comprada en el veïnat –com es deriva del document signat el 2 d'abril del 1636– fins al moment en què el monestir serà adaptat a les seves necessitats. Portaren una còpia de l'estàtua de la Mare de Déu de Montserrat i donaren a Emaús el seu nou escut, una muntanya tallada per la serra (*Mons-serratus* en llatí, *Mont-serrat* en català), fins avui dia encastat dins la muralla exterior de l'església monàstica. A poc a poc començaven a adaptar la seva nova seu de Praga d'acord amb les seves necessitats. La cambra reial contribuï a les reparacions i ampliacions de l'edifici del monestir, i els grans oficials espanyols contribuïren a l'equipament i al mobiliari.

Mentrestant, Peñalosa enforçava la seva posició –adquirí més títols i funcions, particularment la del sermonejar àulic a Viena i a Praga, i del capellà de l'oratori reial a Bohèmia in perpetuum– amb tots els privilegis pertanyent a aquestes funcions, i a més es referien in extenso també als seus successors, els futurs abats d'Emaús. Mondragón obtingué la santificació abacial (“*Patri Benedicto Penalosa de Mondragon, abbati in regno Boemiae... B. V. Mariae de Monteserrato*”) del cardenal Harrach a la catedral de Praga l'1 de juny del 1637, amb la participació personal de l'emperador Ferran i del seu germà Leopold. El diploma reial de la donació del monestir del 19 de maig del 1635 menciona Emaús –“*Emaus, vulgo Bohemice Slovan appellatum*”–,²⁵ i també recorda la nacionalitat espanyola de Peñalosa.

El soci de Peñalosa, el germà Ignacio Vicente Royo, escriví una curta relació en la qual documenta molt bé la fundació del monestir de Praga amb materials autèntics; fou publicada a Viena en espanyol i és la font de totes les informacions creïbles posteriors.²⁶ El report de Royo sobre la construcció expressa la persuasió que aquest monestir serà un dels més excel·lents del regne de Bohèmia (“*llegará a ser uno de los más insignes del Reyno de Bohemia*”)²⁷, i informa que justament es construeixen vint cel·les i es restaura el més necessari que servirà a la comunitat monàstica.

En l'any 1638 Peñalosa exigí un reforç més, aquesta vegada de Melk austríac, d'on fou enviat a Praga el doctor de Teologia i professor Jan Cellensis (Zell?), per preparar alguns novicis en la carre-

ra científica. Quan, després de catorze anys d'esforços d'ampliar la competència montserratina, morí Peñalosa l'11 d'agost del 1646, la situació del monestir ja estava completament estabilitzada.

L'emperador avisà llavors al papa que els monjos no elegissin un altre superior, que ell el procuraria.²⁸ El candidat a probable abat, el prior Isidorus à Cruce (Isidor de La Cruz) "*cum toto Conventu*" no n'era entusiasta. Quan després l'emperador escollí Juan Caramuel, un cistercenc, els monjos d'Emaús es defensaren i posaren condicions per claudicar a l'elecció, però l'emperador i l'arquebisbe sostingueren el seu candidat i el pare Caramuel fou nomenat definitivament abat del Montserrat de Praga al final del 1647.

Juan Caramuel de Lobkowitz, prior (1647-1658)

L'extensió del pensament de Juan Caramuel, espanyol amb orígens txecs,²⁹ fou immensa: s'ocupava de la filosofia moral, de combinatòria, de teoria de llengües naturals i artificials (ell mateix en coneixia un gran nombre –al costat de les europees, també l'àrab i el xinès–), de cabalística (però, al contrari, reprobava l'alquímia) i de la lògica i la teoria política. La seva acció publicadora és extraordinàriament diversa i àmplia també en vista de l'universalisme corrent al segle XVII. En total, escriví 53 obres, algunes de les quals tenen més volums, vuit són escrites en castellà, les altres en llatí. Hi alternen matemàtiques, física, astronomia, gramàtica, lògica, metafísica, teologia, política, música, dret, història i arts militars. A més de les obres científiques, també escrivia poemes. Caramuel fou abans tot un intel·lectual destacat. Gràcies a ell, el coneixement de les doctrines cartesianes arribà als països americans (de llengua castellana).³⁰

Durant aquesta època, a Praga es conduïen debats sobre si era possible i moral de concloure la pau amb compromís amb els enemics de l'església catòlica. Caramuel s'expressà en la seva obra "Prova, que concloure la pau a l'imperi és moralment permès" contra els radicals catòlics i concità contra Fabio Chigi, el futur papa Alexandre VII. Tanmateix, la seva obra contribuï a la conclusió de la pau de Westfàlia i a l'acabament de la Guerra dels Trenta Anys.³¹ Caramuel fou també autor d'un nombre de llibres sobre arquitectura (p. ex. el seu llibre *Architectura Oblicua*³² fou llegit per tot el món d'aleshores), però també d'obres matemàtiques que feren d'ell un expert de la balística, de la tècnica militar i de les xifres, conforme a la tradició familiar. També en el camp de la música, Juan Caramuel destacà per un nombre de reflexions teòriques.³³

Es féu famós com a representant de la retòrica barroca i actuà als Països Baixos com un sermonaire i missionari eloqüent. Naturalment, Caramuel intervingué amb el mateix èxit a la filosofia, les arts hermètiques i la medicina. Els contactes amb els científics prominents txecs i estrangers, com Marcus Marci, Athanasius Kircher i René Descartes, mostren que pel seu mèrit Emaús esdevingué un centre important no tan sols de la vida religiosa, sinó també intel·lectual. Sobretot la correspondència conservada amb Marcus Marci testimonia el seu interès persistent per la vida a Bohèmia, i notablement per l'obra de Bohuslav Balbín.

Caramuel no es dedicà solament a la teoria de l'arquitectura, llegida i utilitzada fins a Amèrica, sinó que també utilitzava els seus coneixements en l'esfera pràctica. En efecte, fou intendent i inspector general de les construccions fortificades a Bohèmia. Per aquestes capacitats (i a la pràctica, p. ex. el 1644 va servir com enginyer a l'exèrcit catòlic a Palatinat) fou directament predeterminat a

esdevenir un dels personatges principals en la defensa de Praga. Com a comandant independent, compongué tres companyies de defensors amb els religiosos dels monestirs de Praga. Registrà les seves experiències d'una manera bastant detallada al seu diari, desconegut al nostre país, que es conservà a l'arxiu de Vigevan.³⁴ A més a més, durant el seu servei de guerra escriví en castellà l'obra *Arte Militar*, publicat a Praga el 1648.

Però el que més inspira són els seus pensaments del domini de l'arquitectura, on Caramuel esdevingué precursor i iniciador de les concepcions modernes respectivament les seves opinions aclareixen les nostres imatges de l'arquitectura i urbanística de l'època. De gran importància fou la seva obra teòrica en el domini de l'arquitectura, particularment el llibre amb el títol castellà *Architectura Civil, recta y obliqua, considerada y dibujada en el templo de Jerusalén, promovida a suma perfección en le Templo y Palacio de San Lorenzo, cerca de El Escorial*.³⁵ Tot i que no fou un personatge creatiu que influís d'una manera substancial sobre l'evolució de l'arquitectura en la seva època, es manifesta que tingué influència a molts indrets a través dels seus tractats.³⁶ Pel seu esforç de copsar els trets generals de l'obra arquitectònica, el tractat de Caramuel ofereix un nombre d'impulsos de gran valor per a la interpretació dels canvis de l'evolució i l'estil de l'arquitectura. En una part dels tractats del segle XVII, sobretot el de Serlio, una innovació seva és l'estudi de les deformacions de les formes vistes a distància. *Architectura obliqua*, que l'autor declara amb orgull com la seva invenció, és la conseqüència metòdica de la distinció estricta de les formes reals "per si mateixa" i les formes percebudes. En alguns casos esmentats per ell, els seus principis teòrics foren aplicats, en d'altres l'evolució continuava en una direcció distinta. No obstant això, el seu llibre és font inspiradora també avui per al coneixement dels principis de l'arquitectura barroca. Tampoc no se'n poden excloure possibles influències directes en els arquitectes a Bohèmia.

Al monestir Na Slovanech només realitzava canvis menors (p. ex. es pensa que deixà repintar les pintures gòtiques a l'àmbit del monestir), probablement ja en l'any 1654 començà la construcció de l'església de Sant Cosme i Damià. Caramuel deixà esbucar les restes de la petita església romànica abandonada i deteriorada durant els tumults dels hussites. Però l'any 1657 el papa Alexandre VII el promogué a bisbe a Campari i Satriano, de manera que no pogué acabar-lo a causa del seu trasllat a Itàlia. L'església fou finalitzada només dos anys després de la seva partida. Fou consagrat el setembre del 1659 pel bisbe auxiliar de Praga, també espanyol, Josep Corti.

Segons la inscripció a l'església, la construcció fou dirigida per Isidor de La Cruz.³⁷ La inscripció transcrita per Hammerschmid és molt detallada, però no inequívoca quant a l'establiment de l'autoria de l'edifici: "Aquest temple de Déu del veritable Amor Cristià afectuós i cordial / que tingué pel Senyor Déu i els Sants Màrtirs seus Cosma i Damià / i mogut per la seva pròpia Visió Sant Venesclau Príncep XIIè per la seva pròpia Mà fundà / als seus Costos construí / i consagrar deixà / en 40 dies és acabat / L'any 928è de la Naixença de Déu hi descalç amb el més fidel Camarlenc Podivín de Vyšehrad als Serveis de Deu de Dia i de Nit anava / les Hores dient. Sant Adalbert / Sant Procopi / i altres nombrosos Cristians religiosos en aquell lloc amb gran Religió els Serveis de Déu feien. Molts temps en tota la Integritat aquella església quedava / fins que en feren gran ??? / però ara pel gran esforç del Curat Isidor de la Cruz d'aquest Monestir de la Beata Verge Maria de Monte Serrato (des de l'antiguitat Eslau) President / qui per això de l'Abat del mateix monestir Juan Caramuel la permissió tenia / als costos del mateix Convent es començà a construir / i a renovar el dia 6 del mes

de juny/ de l'any del Senyor MDCLVII" (1657).³⁸ La paraula permissió es pot interpretar també com a aprovació, cosa que podia expressar tant el sol procediment d'aprovació i de suggeriments com també la participació en la concepció que podríem suposar de l'autor del complex tractat arquitectònic.

Aquest capítol singular i certament atractiu de la nostra arquitectura barroca caldrà estudiar-lo encara més. Miraculosament, aquesta capella no fou deteriorada pel bombardeig en 1945. És una construcció de projecció rectangular, articulada a l'exterior per lesenes i rompuda per finestres amb llunetes (balnearies, termals),³⁹ que malgrat la seva simplicitat, probablement inspirada en els murs austers de l'església gòtica veïna, accentuava considerablement la naixent impressió exterior barroca del monestir i "creava una nova situació de vista".⁴⁰

És natural que Juan Caramuel de Lobkowitz elegís en el seu llibre sobre l'estimació de Maria *Encyclopaedia concionatoria Maria Liber*, publicada a Praga en 1652⁴¹ (juntament amb nombroses altres obres)⁴² com a símbol al títol la figuració de la Mare de Déu de Montserrat que fou *Mater domus* dels benedictins espanyols, com ho testimonia l'estàtua apassionada del temple de la Verge Maria a Emaús. Aquesta còpia de la primera meitat del segle XVII fou portada directament d'Espanya, i més tard fou possiblement acomodada pels monjos de Beuron (sobretot a la polícròmia). També ella sobrevisqué el bombardeig i avui és instal·lada al retaule de la capella de les Ànimes a l'església de Sant Ignasi a la Plaça de Carles de Praga.⁴³ A part d'això, se'n va conservar també una còpia de pedra (o potser una motllada). Una altra variant era instal·lada en la capella del castell de Bezděz (avui es troba a l'església parroquial a Doksy), on els monjos montserratins tenien el seu monestir. Actualment, Caramuel gaudeix d'interès creixent tant per part dels filòsofs⁴⁴ com dels teòrics de l'art i els arquitectes.⁴⁵

Altres abats espanyols

Altres tres abats espanyols, cobrint per la seva actuació l'espai de temps des del retir de Caramuel fins a l'any 1700, quan els succeí el burgonyés Emanuel Privey (abat 1700-1704), que segons els històrics era "*multum versatus in chemica arte*", ja no intervingueren en el destí de la construcció de Praga d'una manera substancial. Un dels personatges més interessants fou, com sembla, el ja esmentat Isidor de La Cruz. Nasqué l'any 1600, entrà al monestir a Montserrat, arribà a Emaús el 24 de juliol del 1637 i en l'any 1651 fou nomenat abat Na Karlově, on també morí el 14 d'abril del 1681. A Praga fou molt àgil. No tan sols reconstruí el monestir d'Emaús (amb l'excepció de la petita església de Sant Cosme i Damià no tenim dades exactes de les seves activitats), però també l'església de Na Karlově.⁴⁶ Del llibre amb el títol llatí *CONFESIONALES D. ISIDORUS A CRUCE* que publicà a Praga el 1651 es dedueix sense dubte que era portuguès, i no espanyol, malgrat que Caramuel el presentà així, perquè el text llatí fou traduït al portuguès (o al revés). Al mateix temps s'hi manifesta com a poeta.⁴⁷

Antonio de Sotomayor (1661-1678), nascut a Galícia el 21 de març del 1608, entrà al monestir de Sant Salvador a Oña, Novae Cellae l'any 1625. Aquest doctor de teologia, per ordre el tercer abat d'Emaús, designat l'any 1661, era abans curat al Sant Ildefonso a Madrid, després prior i preposít (*prepositus*) a Espanya, d'on el feu venir Leopold I. Esdevingué l'home oportú de la renovació i de la prosperitat del monestir. En 1666 incentivà l'ampliació del culte de Montserrat a Bezděz («*cur-*

vit defferri Statuam Monserratensem ad Montem Bezdiez). Al mateix temps exercí la funció de bisbe santificant a Praga.⁴⁸

Al principi el coadjutor i després el successor de Sotomayor fou un altre espanyol, Diego Cambero (nascut en 1628, prior del 1678 al 1700). Entrà en el monestir a Santiago de Compostella, era doctor de eologia, resignà a la seva funció a Praga i morí a Viena en 1703. Ja abans de l'any 1700 Cambero deixà construir la segona planta de l'edifici monàstic també a dalt de l'ala septentrional, fet que unificà l'edifici. Dins l'església féu construir altres tres retaules laterals. Mentrestant, publicà un manual dels cants per a les laudes del matí.⁴⁹ Propugnà al papa l'atenuació de la disciplina estricta dins la comunitat de Praga i l'obrí als novicis del país, del centre dels quals vingué més tard l'abat Martin Zeidlitz (1708-20). Només sota la seva direcció es produí la barroquització substancial del temple: ell deixà construir dues torres barroques que crearen la nova silueta del complex monàstic, documentada sobretot pels fulls gràfics; malauradament, més tard els monjos de Beuron les reemplaçaren per torres pseudogòtiques. Foren destruïdes durant el bombardeig a la Segona Guerra Mundial, de manera que l'arreglament barroc, tan meravellosament inscrit dins el panorama de la Ciutat Nova, fou perdut per sempre.⁵⁰

Reconstrucció i acomodacions

Durant els deu anys de la direcció de Benito ("Benedictus" en la transcripció llatina) Peñalosa de Mondragón (1636-1646), la silueta austera del monestir gòtic començà a canviar en una nova configuració amb contorn articulat i línies barroques suaus i ondulants. En efecte, ja la primera reparació del monestir d'Emaús pels espanyols en l'any 1636 causà sensació a Praga: deixaren cobrir la teulada de cavallons. Aquesta manera nova la portaven d'Espanya i a Praga era generalment admirada. També inusual era la porta d'entrada bastida de marbre vermell de l'any 1636, que donava al pati d'on es continuava a l'església i al monestir (fou destruïda a l'atac aeri en 1945).⁵¹ La porta representava una de les primeres obres de renovació de Peñalosa. En la part superior en una fornícula era situada la Mare de Déu de Montserrat i als seus costats les estàtues dels Sants Benet i Scholastica. Sota la Madona era pintat el monestir al mont de Montserrat amb les insígnies reials i una inscripció dedicatòria: "*Ferdinandus Tertius Dei Gratia, Apostolicus semperque invictissimus Bohemiae et Hungariae rex, etc. in honorem beatissimae Virginis Mariae de Montserrat, dicavit, vovit, obtulit, gratias retulit*", que malauradament fou eliminada en els retocs puristes⁵² empresos pels monjos de Beuron en 1848. Aleshores també desaparegueren o foren coberts els marbres; les estàtues, però, romangueren al seu lloc.

La progressió de la reconstrucció del monestir sola la direcció dels monjos espanyols es pot observar als fulls gràfics de l'època que representen aquesta part de Praga. A dalt del monestir fou construïda una planta i un bon nombre de detalls aparegueren a dins, p. ex. la volta costosa de lúnules, la decoració d'estucs i els portals.

El cronista Royo concentra una atenció particular a l'església, relativament ben conservada. Primer es comptava amb la reconstrucció, a la qual s'havia de crear un sistema de galeries com a Montserrat ("*... derribarse presto y baranse galerías como en Monserrate de España ...*"), però a la fi abandonaren aquest projecte.

Durant el comandament de Peñalosa es realitzà la reconstrucció i la reedificació substancial dels retaules, els costs dels quals foren coberts pels nobles espanyols que actuaren a Bohèmia. El general de l'emperador i governador militar txec, el comte Baltazar de Marradas, deixà en l'any 1640 alçar un nou retaule principal, que segons el costum espanyol omplia tot el fons del presbiteri, "sense dubte en forma de bastida de pilastres amb estàtues, pintures i extensió".⁵³ S'assemblava probablement a aquell que es troba fins avui dia a l'església de la Verge Maria de la Neu i com correspon també a la característica general del primer període del retaule espanyol que havia arribat al nostre país a través dels Països Baixos i Alemanya. Segons diu la descripció guardada, hi havia una estàtua de la Mare de Déu de Montserrat col·locada al retaule oblong a dalt del tabernacle, als costats de les estàtues de Sant Benet i Santa Escolàstica; a dalt de les portelles als costats del retaule hi havia àguiles amb escuts imperials; al nivell següent la pintura de Crist anant a Emaús amb dos deixebles, i en la part superior l'estàtua de Crist ressuscitat entre dos àngels.⁵⁴ L'estàtua de la Mare de Déu de Montserrat, que sobrevisqué miraculosament al bombardeig, es troba avui al temple de Sant Ignasi a la plaça de Carles de Praga.

Igualment, podien parèixer també altres dos retaules laterals. El primer pertanyia al sant nacional espanyol Jaume sènior i el procurà als seus propis costs Martin Hoeff Huerta (de pare alemany). Dels seus béns, adquirits d'una manera poc clara, en féu després moltes donacions a monestirs diversos. L'altre retaule de l'Assumpció de la Verge Maria fou pagat pel camarlenc de l'emperador

Enrique Paradís, membre de l'orde cavalleresc de Sant Jaume, que també és enterrat dins el temple (el seu sepulcre el trobem dins la paret lateral del nord). La impressió solemne de l'interior de l'església era accentuada per 300 banderes militars, obsequi de Ferran III del botí de guerra.⁵⁵ D'altres en deixà elevar als seus costs el coronel Zúñiga y Guzmán.

També hi fou elevat el retaule consagrat a la Mare de Déu de Montserrat, descrit per Poche com segueix: "Dins la nau lateral esquerra hi ha el retaule de la Mare de Déu de Montserrat, amb estàtua gòtica primerenca, a dalt de la qual s'alça sobre quatre pilars fins un prisme pla, a la manera gòtica amb arquevoltes de les quatre costats, culminant per un noc esvelt".⁵⁶ No hi ha conformitat d'opinió sobre la seva col·locació original: es parla també de la capella gòtica al

Fig. 3. Versió escultòrica de la imatge del segle XVII. Emaús, Praga.
Foto: P. Štěpánek.

fons de la nau nord de l'església de la Verge Maria “Na Slovanech”, on, abans del bombardeig, es trobava al retaule l'estàtua de la Verge al tron (fig. 3) –la Mare de Déu de Montserrat, considerada com un emmotllat de la Verge de Montserrat–.⁵⁷

A l'interior del temple, concretament a les parets del presbiteri, foren pintades en l'any 1734 un nombre d'escenes, sobretot la Verge de Montserrat al tron acompanyada de les figures de Ferran II i III, analògicament com al fresc de Mayer dins la capella sota la torre del temple de Sant Vit. A més, hi havia escenes de vida del fundador de l'orde, Sant Benet, i pintures del rei ostrogot Totila.

Propagació del culte de la Mare de Déu de Montserrat a Bohèmia i a Moràvia

El culte de la Mare de Déu de Montserrat es propagà de Praga a un nombre de llocs a Bohèmia i a Moràvia. La literatura amb motius de la veneració de la Mare de Déu de Montserrat al nostre país és extraordinàriament rica, sobretot quant a les fonts originals, i és relacionada amb nombroses figuracions.⁵⁸ En conclusió, ens referirem només amb breuetat a la veneració de la Taumaturga de Montserrat a Bezděz; en tracta el llibre de Veremund Proche tot descrivint el culte de la Verge de Montserrat, publicat a Praga abans de la primera meitat del segle XVIII.⁵⁹

A Praga mateix, la seva representació és documentada a la capella del temple de Vyšehrad poc després de la primera meitat del segle XVII⁶⁰ i al fresc al costat sud de l'àmbit al voltant de l'església de peregrinatge de la Mare de Déu Triomfant a Bílá Hora (Muntanya Blanca), concretament dins el tercer compartiment de la volta a la dreta de l'entrada. Pot ser identificada per una inscripció bastant deteriorada en les llengües alemanya i txeca, a la circumferència de la volta, i al fons hi ha representat Montserrat. L'autor del fresc de l'any 1728 és Jan Adam Schoepf (1702-1772), que va treballar a Praga en els anys 1724-1742.⁶¹

La intenció grandiosa d'establir “l'altre Montserrat” a Bezděz la nodria Albrecht de Wallenstein, orientat pel seu metge espanyol doctor Agustín Navarra, amb qui ell mantenia relacions amicals. Wallenstein, propietari de Bezděz des del 1623, féu una promesa abans de la batalla de Lützen, que en cas de victòria edificaria a Bezděz un nou monestir. En la carta al pare Peñalosa, que –com sembla– empenyé llavors per aquest motiu un viatge de Viena a Bezděz, Navarra anuncià que Wallenstein vol donar cent mil ducats d'or per a la construcció i encarregar l'elaboració dels plans al seu arquitecte, “*qui est singulariter excellens*”. S'especulava també amb la distància de set milers de quilòmetres d Praga, igual –segons aquest document– a la que hi ha entre Barcelona i Montserrat.⁶² Fins i tot en aquest Montserrat txec havia d'ésser imitat no tan sols qualsevol element constructiu del model català, sinó també la famosa schola dels cantadors. Però el projecte no es realitzà, ja que Wallenstein fou assassinat.

No obstant això, dos anys després de la mort del gran duc, l'emperador Ferran donà Bezděz al monestir dels benedictins espanyols a Emaús arran de la seva fundació el 1635. Fins a la fi de la Guerra de Trenta Anys el castell fou ocupat pels suecs, només el 1646 agafà el govern del castell Juan Caramuel de Lobkowitz. Però, carregat per les seves obligacions pastorals i intel·lectuals, no s'ocupà gaire del seu monestir. El veritable fundador del Montserrat a Bezděz fou l'abat i bisbe Antonio de Sotomayor.⁶³ En l'any 1661 deixà renovar primer la capella al castell, després els edificis del

castell per a les necessitats del monestir, i hi construï el claustre. A la festa de la patrona de Montserrat, el 8 de setembre del 1666, l'estàtua de la Mare de Déu de Montserrat fou transportada solemnement a la capella en acompanyament de set monjos, que probablement quedaren allà. Només en l'any 1672 els primers monjos pogueren establir-se durablement a la nova seu. Des d'aleshores, Bezděz esdevingué un lloc de peregrinatge cèlebre;⁶⁴ Hi havia també una biblioteca important, però es dispersà sense deixar senyes. L'estàtua de la Mare de Déu de Montserrat de Bezděz, derivada de la de Praga, es conservà afortunadament: després de l'abolició del monestir, fou transportada de la capella del castell a l'església de Sant Bartomeu a Doksy, on ha restat fins avui dia.⁶⁵ El renom que tenia Bezděz al nostre país com a lloc de peregrinatge, el testimonia la pintura (probablement del segle XIX) que representa la Mare de Déu de Montserrat enlairada a dalt del monestir de Bezděz, la qual es conservà en el Museu de Teplice.

El culte de la Mare de Déu de Montserrat es propagà no tan sols als voltants immediats, com en testimonia la capelleta barroca del segle 18 consagrada a ella a Doksy (al costat del carrer cap a Čes-

Fig. 4. Indicador del camí a Montserrat, a prop del poble de Cizkrajov, Moràvia. República Txeca. Foto: P. Štěpánek.

ká Lípa; a l'interior era encastat el retrat d'aquesta Verge del segle XVIII),⁶⁶ però encara més endavant. La Bohèmia i la Moràvia són, a més d'Espanya i l'Itàlia (aquí es troben, a causa de l'expansió aragonesa, aproximadament cent cinquanta esglésies i capelles dedicades a la Verge de Montserrat),⁶⁷ els únics països del món on trobem el culte de la Verge de Montserrat a més d'un lloc. Amb excepció de Viena, Hannover i Moscou, ja no la trobarem enlloc més.

El nom de Montserrat entrà també en la topografia oficial: el porta, per exemple, el turó Montserrat a Cizkrajov (en alemany també Sitzgras) a prop de Slavonice (fig. 4), amb l'església de la Verge Maria de Montserrat.⁶⁸ Ja per si sola l'enumeració dels impulsos montserratins coneguts fins avui mostra la recepció excepcional del culte de Montserrat, el focus del qual fou justament Emaús, en la consciència txeca.⁶⁹

NOTES

- Més detalls: Pavel VLČEK - Petr SOMMER, Dušan FOLTÝN, *Encyklopedie českých klášterů*, Praga, 1997, pàg. 561-565.
- Anselm Maria ALBAREDA, "La Congregació Benedictina de Montserrat a l'Àustria i a la Bohèmia (segles XVII-XIX)", *Analecta Montserratensia*, V, 1922, Abadia de Montserrat, 1924, pàg. 11-280. Com molts documents van ser destruïts durant la Segona Guerra Mundial, és una font important. A la pàg. 21 transcriu la inscripció del monestir benedictí de Viena:
*"ELOGIA SEU INSCRIPTIONES IN FRONTE ECCLESIAE
 IN IMAGINEM B.V. MARIAE DE MONTE SERRATO
 Rupibus horrescunt Serrati culmina Montis,
 Saxa fatigato vix aequanda pede,
 Per scopulos, quos virgo colit, mibi crede viator,
 Hac duce, non duro tramite, carpis iter"*.
- Dieter MESSNER, *En Viena de Austria. Libros españoles impresos en Viena en el siglo XVII*, Edició Facsímil, Viena, 2001.
- Fray Íñigo VICENTE ROYO, *Relación de Las Fundaciones del Priorato Imperial de Nuestra Señora de Monserrate de Viena, y de la Real Abadía de Nuestra Señora de Monserrate de Praga, Por el Padre...*, En Viena de Austria, Mattheo Formica, Anno 1636. Vegeu també http://www.sbg.ac.at/rom/people/prof/messner/viena_como_lugar.doc. El treball es conserva a la Biblioteca de Viena - signatura 41.F.34. 53 pàg. Un bon testimoni de l'orientació hispànica de la cort vienesa. Traducció al llatí per Veremundus Proche (manuscrit no publicat) ROYO - PROCHE, *Relation foundationum caesarei Prioratus B. V. Mariae de Monte Serrato Viennae, et regiae Abbatiae eiusdem B.V. Mariae Montserratensis Pragae*. Praha. Proche mateix va escriure en llatí *Historia regii Monasterii ...fundati ab Augustissimo Carolo IV Nunc ad beatissimam Verginem Mariam Monte Serrato Neo-Pragae vulgo Emaus, O. p. B. refundati Austustissimo ... Ferdinando III*, Tomus I. Anno a parturgeo 1738, T. V.; Albareda (nota 2), pàg. 90.
- Václav HLAVSA, Průvodce Prahou, Praga, 1948, pàg. 217.
- ALBAREDA (nota 2), pàg. 89-90.
- Joan CASTELLAR-GASOL, *Montserrat. The Mountain of Prodigies*, Barcelona, 2001, pàg. 20.
- Maur M. BOIX, *Què és Montserrat. Una Muntanya/Un santuari/Un monestir/Una comunitat d'esperit*, Montserrat 1974, 2ª ed., 1992, pàg. 14; CASTELLAR-GASOL (nota 7), pàg. 16-17.
- Pavel ŠTĚPÁNEK, *Barcelona*, Praga, 1990, pàg. 68-70 i "La petja catalana a Praga", *Projecció Exterior*, Barcelona, octubre del 2001, nr. 13, pàg. 28-29.
- Sobre les característiques i arguments per a la interpretació, vegeu: Jacques HUYNEN, *L'enigme des Vierges Noires*, París, 1972 (edició espanyola, *El enigma de las Vírgenes Negras*, Barcelona, 1974, pàg. 39-43, 75 i 124); Ean BEGG, *Las vírgenes negras. El gran misterio templario*, Barcelona, 1987, pàg. 127.
- Sobretot els manuscrits *Liber Consilii domus montserratensis pragensis, tempo Illmi... D. Antonii de Sotomayor...Episcopi Samandriensis eiusdem Monasterii Abbatis III*; Hieronymus CECHNER, *Mons Sanctus...Skalka alias Slovan, nunc Emaus Serrato et Bezdez, seu: Historia Emautina...a Carolo IV, imperatore incipiens atque Ferdinando III imperatore, voto facto, hoc opus finiente conscripta anno 1767 in triplo*. Albareda (nota 2), en la seva anàlisi aprofitava sobretot aquest manuscrit, des de la pàg. 87. Cechner fou prior de

- Bezdězu el 1777. El matei any va aparèixer a Praga un escrit en llengua alemanya de P. Rupert LINZ(K)MEN, *Neue Beschreibung des Weltberühmten spanischen Bergs MONTSERRAT, und dessen Kloster, samt deren drenzeben Einsiedelenen, so nach dem Spanische in das Deutsche versetzt, und mit heilsamen Sittenlehren vermengt worden*. Durch P. Rupert Linzmen... Prag, gedruckt den Johanna Pruschin Wittib. 1777. En txec va aparèixer el llibre de Jeroným CECHNER, *Centifolia rosa mystica – Růže stolistá, tajemství plná, z Montserratu ze Španělska do Čech přesezená, na vrchu rozkošným, Štěpovaná*, Praha 1766; Albareda va fer excepcions de la història material *Die Urkunden des königlichen Stiftes Emaus in Praga*, 2. Bände, Prag 1904 (1) a 1914 (2) i *Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen* (ed. Leander Helmling), *Das vollständige Registrum Slavorum*, 1904. XXV, 252 s., on hi ha moltes fonts per la història definitiva del monestir. El treball de Cechnerova s'ha conservat en molts exemplars – veja <http://www.clavmon.cz/clavis/index.htm>, 28.5.2003: *CENTIFOLIA ROSA MYSTICA Růže Sto-listná Tagemstwj plná z MONSERRATU ze Španělska do Čech přesezená, na Vrchu rozkošným BEZDJEZ řečeným sštěpovaná, a s mnohými Milostmi skrze sto Lét odběhlých swlažená, ke Cti a Chwále Panny Marie MONSERRATSKE DeI GenItRICI refert gratIas sae CVLVM I*Včk sto LetY MatCe BožJ PoDěko VánI ČInI v WW. PP. Benedyktyňů w Kragi Mlado-Boleslawským na Bezdězy wssem borliwým Pautnjkům k libezné Wúnj, a pobožnému Vctěnj přednessená*. Na Den Gegjho Narozenj 8. Zářj, Léta 1766. ... Wytisštěná w Praze, v Jakuba SSweigera Arcý-Biskupského Jmpressora. 1766. P. Garolyim Cechner Ržádu Sw. Otce Benedykta w Emauzych Profes. Česky (!) Kazatel. S'han conservat molts exemplars.
12. Descripció de Jan Florian HAMMERSCHMIED, *Prodromus Gloríae Pragénae*, Praga, 1723, pàg. 318-321.
 13. ALBAREDA (nota 2), pàg. 113.
 14. ALBAREDA (nota 2), pàg. 117.
 15. ALBAREDA (nota 2), ibídem.
 16. Prefereixo les variants segon la transcripció moderna.
 17. ALBAREDA (nota 2), pàg. 119.
 18. ALBAREDA (nota 2), pàg. 121.
 19. Andrés Gómez, procurador general e prior de familia noble, va morir el 12 de gener del 1669. ALBAREDA (nota 2), pàg. 123, “*Procurador General del Orden de San Benito de los Conventos de Monserrate de la Congregación de España, fundados en Alemania.*”
 20. ALBAREDA (nota 2), pàg. 126.
 21. ALBAREDA (nota 2), pàg. 128.
 22. ALBAREDA (nota 2), pàg. 155-156.
 23. ALBAREDA (nota 2), pàg. 165.
 24. ALBAREDA (nota 2), pàg. 172-173.
 25. ALBAREDA (nota 2), pàg. 196. Posteriorment a la seva mort va aparèixer el seu Ceremonial: *CEREMONIALE MONASTICVM CONGREGATIONIS HISPANICAE ORDINIS p. P. N. BENEDICTI AD BREVIARIUM*, a PAULO V. PONTIF. MAX. RECOGNITUM... auspiciis reverendissimi patris M. F. BENEDICTI DE PEALOSA MONDRAGON. Viennae MDCXXXX. (Viena, 1690).
 26. ROYO (nota 4). L'aprofita F. B. MIKOVEC, *Starožitnosti a památky země české I*, Praga, 1860, pàg. 118, tot parlant de la capella del castell de Bezděz.
 27. ALBAREDA (nota 2), pàg. 98.
 28. ALBAREDA (nota 2), pàg. 148-150.
 29. Vegeu *Ottův slovník naučný XVI*, Praga, 1900, pàg. 244-245. Caramuel és descendent de la família de Jan z Lobkovic (+ 1590), resident en el palau de Jezeří (en alemany, Eiseberg).
 30. Ildelfonso LEAL, *Libros y bibliotecas en Venezuela colonial (1633-1767)*, Caracas, 1978, tom II, Serie Fuentes para la Historia Colonial de Venezuela. Segons Stanislav SOUSEDÍK, *René Descartes a české baroko*, Praga, 1996, Juan Caramuel de Lobkowitz és un propagador de Descartes. Pavel ŠTĚPÁNEK, *Crucés de la cultura venezolana y la checa*, Olomouc, 2003.
 31. Michal ŠRONĚK - Jaroslava HAUSENBLASOVÁ, *Gloria et Miseria. 1618-1648. Praba v době třicetileté války*, Praga, 1998, pàg. 234.
 32. Ludvík HLAVÁČEK, “Architectura obliqua” Jana Caramuela z Lobkovic. Umění, XXII, 1974, nr. 1, pàg. 51-53 (separata). Parla (s. 51) d'un tractat semioblidat, però no coneix l'estudi de A. FLORENSA, “Juan Caramuel y su arquitectura obliqua”, *Asociación Española para el Progreso de las Ciencias. Congreso*, Barcelona, 1929, 1, pàg. 105-21; *Arquitectura civil, recta y obliqua, considerada y dibujada en el templo de Jerusalén, promovida a suma perfección en el Templo y Palacio de San Lorenzo, cerca del Escorial, publicada en Vegeven, en año de 1678*, Biblioteca Nacional de Praga, sign. II A 952. Un facsímil comentat fou publicat en tres volums per Antonio BONET CORREA - Juan CARAMUEL LOBKOWITZ, *Arquitectura civil, recta y obliqua*, Madrid, Turner 1984. Mentrestant, l'any 2006 s'han celebrat dos congressos entorn d'aquest personatge, a Praga, i a Vigevano (Itàlia), on morí tot sent bisbe.
 33. Milan POŠTOLKA, *Dictionary of Music and Musicians*, The New Grove (Ed. Stanley Sadie), 3, 1980, Londres, 1994 (reimpresió), amb referència a A. BURDA, *Hudební teorie barokního období v českých zemích*, Praga, 1975. Vegeu també *Dictionnaire de la Musique* (dir. Marc Honegger), París, 1993.

34. Julián VELARDE, *Juan Caramuel. Vida y obra*, Pentalfa, Oviedo, 1989, pàg. 217-ss.
35. HLAVÁČEK (nota 32) analitza l'edició de la Biblioteca Nacional de Praga, sign. II A 952, 3 vol.
36. Antonio BONET CORREA, "Ildefonso Cerdá, el Padre Caramuel y el urbanismo hispanoamericano", *Urbanismo e Historia Urbana, Revista de la Universidad Complutense*, XXVII, 115, Madrid, 1979. Daria DE BERNARDI FERRERO, "Il conte Ivan Caramuel di Lobkowitz vescovo di Vigevano, architetto e teorico dell'architettura", *Palladio*, N. pàg. XV (1965), pàg. 91-110; Werner OESCHLIN, "Osservazioni su Guarino Guarini e Juan Caramuel di Lobkowitz", *Guarino Guarini e l'internazionalità del barocco*, Torí, 1970. David VILAPLANA ZURITA, "Influencia del tratado de Caramuel en la arquitectura de la colegiata de Xàtiva", *Archivo de Arte Valenciano*, LXVI, València, 1985, número únic, pàg. 61-63.
37. Aquest sacerdot, considerat italià o espanyol a Txèquia, però conegut per la transcripció llatina "Isidor à Cruce" (la forma espanyola seria Isidor de la Cruz), és, en realitat, portuguès (així, el seu nom s'hauria de transcriure "Isidor da Cruz"). Va emprendre adaptacions, malauradament no conservades, també a l'església de Sant Carles el Gran a Praga - Na Karlově, amb participació econòmica d'espanyols residents a Praga. Vegeu K. NAVRÁTIL, *Paměti kostela Panny Marie na nebe vzaté a sv. Karla Velikého a bývalého královského kláštera řeholních kanovníků lateránských sv. Augustina na boře Karlově v Novém Městě pražském*, Praga, 1877. Darremament, Jan ROYT, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praga, 1999, pàg. 93-96. Totalment desconegut i no publicat és el llibre d'Isidor de Cruce, *Confesionales D. Isidorus a Cruce. Praga apud p. Caroli Magni locum Abbas, et Latine et Lusitanice evulgabat. Praga, Apud Goergim Schypartz Anno MDCLI (1651)*. El text del llibre, conservat únicament a la Biblioteca del monasteri de Strahov, de Praga, està escrit en llatí i portuguès (Latine et Lusitanice). El llibre du una introducció del mateix Caramuel.
38. HAMMERSCHMIED (nota 12), pàg. 318-319.
39. Caramuel va conèixer el llibre de Fray José DE SIGÜENZA, *Fundación del Monasterio de El Escorial*, Madrid, 1605, d'on recull la forma. Jarmila KRČALOVÁ, *Centrální stavby české renesance*, Praga, 1976, pàg. 74, nota 260, en realció amb Georges KUBLER, "Palladio e l'Escorial", *Bolletino del Centro... Andrea Palladio*, V, 1963, pàg. 49-50 (4-5); 45.
40. Jkt, V kostele svatého Kosmy a Damiána poprvé zazněla staroslověňština. Mladá fronta Dnes 3. II. 1999. Emanuel POCHE, *Prabou krok za krokem*, Praga, 1958, pàg. 54.
41. CARAMUEL, J. z Lobkovic: *Maria liber plus conceptus evangelici*, Praga, impressum... typis Schypazzianis, 1652. Conservat a les biblioteques de Madrid (UPC), Munic (BSB), Nàpols (BN) i Pamplona (BGN).
42. *Anitius Manlius Torquatus Severinus Boetius*, Praga, 1648 (conservat a la biblioteca de Munic [München BSB]); *Sanctus Benedictus Christiformis, sive p. Benedicti Vita*, Praga, 1648; *Sanctus Benedictus Christiformis*, inventore et autore D. Joanne Caramuel; sculpebat Ioannes Christ. Smischeck, Praga 1680, [Madrid BNE, BUC Milano]; *Encyclopedia concinatoria*, Praga, typis Academicis, 1652. [Munic, BSB]; *De Ecclesiae Romae Hierarchia libri decem*, Praga 1653; [Munic, BSB — Roma BAV].
43. POCHE (nota 40), pàg. 146.
44. Antologie z dějin českého a slovenského filosofického myšlení, Praga, 1981, do r. 1948 (pàg. 257 - Caramuel), pàg. 251 - Jan Marek Marci z Kronlandu. Vegeu també Stanislav SOUSEDÍK, "Technika filosofické disputace", v. 17. stol. *Filosofický časopis*, 1967, pàg. 132. *Ibid.*, René Descartes a české baroku, Praga, 1996; "Jan Caramuel", *Acta Universitatis Carolinae Pragensis* 9, 1968, pàg. 115-138; "Leibniz und Caramuels Leptotatos", *Leibniz's Auseinandersetzung mit Vorgängern und Zeitgenossen* (Hrsg. I. Marchlewitz und A. Heinekamp), Stuttgart, 1990, pàg. 191-199; "Universal Language in the Work of John Caramuel", *Acta Comeniana*, 9/33, 1991, pàg. 149-158; "Filosofie v českých zemích mezi středověkem a osvícenstvím", Praga, 1997, pàg. 185-210; K. BERKA - Stanislav SOUSEDÍK, "K relační logice Jana Caramuela z Lobkovic", *Acta Universitatis Carolinae - Historica et philosophica*, 2, 1972, pàg. 9-16.
45. Com arquitecte *Historia de España*, vol I, tom XXVI, Madrid, 1986, cap. VII, "La renovación", pàg. 209-213.
46. HAMMERSCHMIED (nota 12), pàg. 251, informuje o Isidorově činnosti následovně: *Dominus Isidoru de Cruce Hispanus, quimos Anno 1652 pecuniam annuam Salin 1000.fl. e talia quinque restauratarum millia obtinuit, Monasterium ex Bello Suecico ad rudera redatum reedificavit, et Primus erat Abbas, dui in Carlsboff post excidium Anni 1611 resedit. Fuit Abbas Carloviensis anni 31. Mortuus est Anno 1681, 14 Aprilis aetatis suae octuaginta, et unius anni. Ei successit ex toto desolatum est.*
47. CONFESIONALES... (nota 37). Caramuel fou contrari a la independència de Portugal, com es fa palès en els seus escrits després del 1641, on nega la legitimitat dels Braganza. Vegeu *Respuesta al manifiesto del Reyno de Portugal*, Amberes, en la Oficina Plantiniiana de Balthasar Moreto, 1642; *Respuesta al Manifiesto del Reyno de Portugal... y en ella haze evidente demonstración del derecho del Rey D. Philippe el Prudente... y prueba manifestamente que el Duque de Bargaça no tiene ninguno a la Corona, impresa ahora tercera vez...* En la emprenta Obispal, Santagel de la Fratta, 1665. La resposta dels portuguesos fou molt dura. Vegeu Manuel FERNANDES DE VILA REAL, *Anticaramuel, o defença del manifesto del reyno de Portugal*, París, 1649.
48. Antonio DE SOTO; bisbe titular de Selimbria, des del 1675, va morir el 7 de setembre del 1676. Vegeu Jiří KETTNER, *Dějiny pražské arcidiecéze v datech*, Praga, 1993, pàg. 241. El seu nom apareix també en l'altar portàtil de Hrubý Rohozec (Turnov): *P. ac Dominus Antonius de Sotto Mayor Episcopus Smandriensis Mansterii Montserratensis ordinis p. P. Benedicti in Alemania Abbas...*, Sou-

pis památek v politickém okrese Turnovském, Praga, 1902, pàg. 114-115.

49. Didacus à CAN-VERO, 1628-1703, *Orpheus sacer ... id est Mnemosynon, matutinae laudes, in duas concinnatum partes, variarum moralium, politicarum et spiritualium idearum speculum monumentumque divini verbi, proclamatoris sonore modulans coetibus ...; auctore Didaco à Can-Vero ...Neo-Pragae* [Praga]: typis Archi-Episcopalis Seminarij ... per Joannem Mattis factorem, 1686-1694 typis Joannis Nicolai Hampelii. Un exemplar es conserva a la Biblioteca Nacional de Catalunya (font: Carmelites descalços de Catalunya). Hi ha un altre exemplar a la Biblioteca Científica d'Olomouc: *ORPHEUS SACER, DIVINI OFFICII IMITANS MATUTINUM. Id est: MNEMOSYNON, Seu MATUTINAE LAUDES, IN DUAS CONCINNATUM PARTES, VARIARUM MORALIUM, POLITICARUM, ET SPIRITUALIUM IDEARUM SPECULUM, MONUMENTUMQ; D. V. SONORE PRO-CLAMATORIS MODULANS COETIBUS*. Ubi JESU Christi Domini Nostri, Deiparae Gloriosae, & Sanctorum acta. rutilant mira. Pro aliquot Anni Orationibus construendis, ad amandis Virtutibus, & profligandis vitijs, monita Concio-natoribus, & animabus libans saluberrima. PRIMA PARS. AUTHORE DIDACO a CAN-VERO, Benedictino Hispano Alfarensi, Neo-Pragae in Emmaus Abbate, ac Monserratensis Congregationis in Germania Visitatore. § c. ... NEO-PRAGAE, Typis Archi-Episcopalis Seminarij, in Emmaus, per Joannem Mattis Factorem. 1686. 2°. 181, 213, 133/ str., 111, amb el suplement *ORPHEUS SACER, POST-MATUTINAS OFFICII DIVINI CANTANS LAUDES. Id est: MNEMOSYNON, Seu VARIARUM MORALIUM, POLITICARUM, AC SPIRITUALIUM IDEARUM PSALTERIUM, MONTMENTUMQUE DIVINI VERBI, SONORE PROCLAMATORIS MODULANS GOETIBUS*. ... ALTERA PARS. AUTHORE... NEO-PRAGAE, Typis JOANNIS NICOLAI HAMPელი, Anno M.DC.LXXXVIII. 1=1688. / 181, 124, LXIV, 114/ str. A les pàgs. 15-8/ P. I.»... CAESARI LEOPOLDO I. IMPERATORI... ROMANORUM, UNGARIAE, & BOHEMIAE... REGUM,... DIDAGUS a CAN-VERO, ... A les pàgs. 15-8/ P. II.» ...MAXIMILIANO EMMANUELI, MAXIMO UTRISQ; BAVARIAE DUCI, ... DIDACUS a CAN-VERO, Abbas in Emmaus. Amb gravats de Bal. Van Westerhout scul. Pragae. Prov. Collegii Soc. Jesu Olomucii Bibl. inser. Anno 1670 (sic). Vegeu Václav Pumprla, *Soupis starých tisků ve fondech SVKOL. I. Tisky vydané na území Čech a Moravy v letech 1501-1800*. sv. 4: G-J (1653-2254), Olomouc, 1976.
50. Antonius Vogl von Kreylern i Martin Zedlitz eren txecs; Emanuel František Hrdlička, fou l'últim administrador abans de l'arribada dels monjos de Beuron el 1880.
51. VLČEK (nota 1), pàg. 563.
52. Emanuel POCHE - Jan KROFTA, *Na Slovanech*, Praga, 1956, pàg. 30. - ALBAREDA (nota 2), pàg. 98-99.
53. POCHE - KROFTA (nota 52), pàg. 53.
54. ŠRONEK - HAUSENBLASOVÁ (nota 31), pàg. 180; aquestes autors difereixen de POCHE - KROFTA (nota 52), pàg. 50 i d'ALBAREDA.
55. Robades el r. 1742 pels ocupants francesos i la resta es va perdre al segle XIX. Una petita part es conserva, des del 1898, al Museu Militar de Viena.
56. POCHE 1958 (nota 40), pàg. 8-9.
57. HLAVSA (nota 5), pàg. 126.
58. Un resum pot llegir-se a l'article de Jan ROYT, "Úcta k P. Marii Montserratské v Čechách a na Moravě", *Sborník prací k sedmdesátým narozeninám Dr. K. Beránka*, Státní ústřední archiv v Praze, Praga, 1996, pàg. 21-25.
59. Veremundus PROCHE, *Historische Beschreibung des marianischen Bergs Bezdiz in Boeheim des Jungbutzlauerischen Crayes*, Praga, 1743. Caramuel no fou, com escriu J. ROYT (nota 58), pàg. 53, més cistercenc. Proche fou prior de Bezděz del 1741 al 1748. Després en fou Ferdinand Motejl.
60. Ivo KOŘÁN, "Vyšehradské inventáře mezi gotikou a barokem", *Umění*, XXXV, 1987, nr. 6, pàg. 540-547, pàg. 544 senyala dos inventaris gairebé idèntics de la capella, dels anys 1653 al 1655, que amb el nr. 1658 indiquen (B. M. V.)...2. de Monte Serrato, és a dir, de la Mare de Déu de Montserrat.
61. Des del 1740, fou cap de la "guilla" de pintors, però posteriorment fou expulsat de Praga. Vegeu Prokop TOMAN, *Nový slovník československých výtvarných umělců*, Praga, 1948, II, pàg. 435.
62. ALBAREDA (nota 2), pàg. 56-57, 61. El text complet del document és a les pàgs. 186-187. Vegeu també *Conditiones quas circa novam fundationem novi Montserrati iuxta intentionem Serenissimi Principis, Ducis de Mequelburg, et observantiam magnae domus Monserratensis, proposuit eiusdem productor Generales, Magister frater Benedictus de Pennalosa; Serenissimus Princeps, Dux de Mequelburg, dedicat Beatissimae Virgini Mariae de Monteserrato novum monasterium, septem millaribus distans a Civitate Pragensi in Regno Boemici, conformiter ad reformationem et exemplum magnae domus pariter distans septem millibus a Civitate Barcellona Principatus Catalaunici in Regnis Hispaniarum...*
63. ROYT (nota 58), pàg. 119: Peñalosa preferí Bezděz per un altre monestir dels benedictins perquè li recordava Montserrat.
64. *Umělecké památky Čech*, díl I., pàg. 71 (abreviatura UPČ).
65. UPČ I. (nota 64), pàg. 288.
66. UPČ I. (nota 64), pàg. 289.

67. BOIX (nota 8), pàg. 23.
68. J. ROYT 1996 (nota 58), pàg. 21-24, no coneix la publicació d'ALBAREDA (nota 2). Un altre nexa amb l'ambient txec és l'escultura de Matias Bernard Braun que representa l'anacoreta Garí en el bosc de Kuks. Es tracta d'una representació excepcional no tan sols en el context europeu, sinó també espanyol i fins català, on només s'ha conservat una petita escultura de fusta de l'anacoreta. Vegeu P. Štěpánek, "Una corte provinciana de alcance europeo - Kuks. Ideas e influencias españolas en un programa iconográfico", *El arte en las cortes europeas del siglo XVIII*, Madrid, 1989, (Comunicaciones. Actas del congreso, Madrid-Aranjuez, 27-29 abril 1987), pàg. 717-724. Com remarca ROYT (nota 58), pàg. 29, a Europa Central per poder distingir les diferents imatges de Maria és bàsic el llibre del professor i penitenciari apostòlic a Roma, el jesuïta Wilhelm Gumpfenberger (1609-1675), *Atlas Marianus sive de imaginibus Deiparae...* I. Mochachii 1675, II. 1657, Biblioteca de la Canongia Reial del premonstratense Na Strahově (Praga), cota BV IX 33, amb gravats de Melchior Kussel, en el frontispici, on apareix una Casa de Loreto, amb imatges de la Verge d'Hispania, Gàlia, Germània, Itàlia...; i els noms concrets: Hispania Imago B. V. Miraculosa, P. M. Villa Vitiosa de Córdoba (pàg. 33-42), Mare de Déu de Montserrat (pàg. 42-64), P. M. De Fonte Sancto v Córdoba (pàg. 65-73), o sigui Fuensanta. J. Royt (nota 58), pàg. 31. Aquest atlas apareix després en alemany *Marianischer Atlas...*, i el 1717, en txec. El traductor txec, Antonín Frozín, va publicar en 1704 una part de la seva obra *Obrověště Mariánského Atlanta svět celý mariánský v jediné knížce nesoucího. To jest: Knížka obzvláštních Mariánských obrazích, po celým Mariánským světě divotvorně rozsažených...*, on apareixen les verges hispàniques com la Verge de Villaviciosa (Córdoba), i la Mare de Déu de Montserrat.
69. Presentat abreujat i amb modificacions al II Col·loqui de Catalanística Txeca. Els estudis de catalanística a Europa (Universitat Carolina de Praga, 16-18 d'abril del 2004). Inèdit.